

MEHMET KAPLAN, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, Haziran 1985, 204 s.

Mehmet Kaplan birçok yazısında ısrarla edebî eserinin kendi başına, sadece taşıdığı edebiyat değeri açısından incelenmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Fakat onun Fuad Köprülü'nün öğrencisi olduğunu ve yetişme yıllarında medeniyet ile edebî eser arasındaki yakın münasebeti öğrendiğini de unutmamak gerekir. Mehmet Kaplan edebî eserde bir milletin bütün millî ve beşerî değerlerinin toplandığını biliyordu. O, edebî eseri, sadece medeniyet tarihinin bir açıklayıcı belgesi haline getirmeğe karşı idi. Nitekim kitabına yazdığı önsözde de bundan bahseder:

“Türk tarih ve edebiyatında umumiyetle, her medeniyet devresi ve her sosyal tabaka, kendisini temsil eden belli tipler doğuruyordu. Bir medeniyet devresinden başka bir medeniyet devresine geçince, edebî eserlerdeki tipler de değişiyor.

Çeşitli edebî eserleri incelerken Türk tarihinde, çok önemli bir vâkıâ olan, medeniyet değişmesiyle tip değişmesi arasındaki farkı açıkça görür gibi oldum. Fakat burada bir devamlılık da vardı. Bence farklar kadar bu devamlılık da önemlidir. Tanzimat'tan sonra Türk tarih ve edebiyatında bu devre has yeni insan tipleri doğar. Fakat 'alp' ve 'gazi' tipinin bazı özellikleri, bu devirde yazılan edebî eserlerde devam eder.

İmparatorluğun yıkılması, sürekli mağlubiyetler dolayısıyla bu devirde 'alp' ve 'gazi' tipi, Namık Kemal'in eserlerinde görülen vatan için ölümü göze alan kahraman şekline girer. Atatürk'e verilen “Gazi” unvanının arkasında sadece Mustafa Kemal'in şahsiyeti yoktur, bütün bir tarih vardır. Atatürk'ü yücelten edebî eserler incelenirse, onlarda İslâmlıktan önceki mitlere, Ergenekon ve Bozkurt efsanelerine kadar gidildiği görülür”.

Ziya Gökalp'in sentezci görüşünü benimsemiş ve daima tekrarlamış olan Mehmet Kaplan Tanzimat'tan sonraki yenileşme (batılılaşıma, çağdaşlaşma) hareketinde batının tesiri yanında derin sular gibi şuuraltımızda devam eden temel çizgileri de daima göz önünde tutmuştur.

Mehmet Kaplan'ın bu kitabında yazdığı önsözün ayrı bir önemi vardır. O, önsözünde bu kitabının bir özetini yapmış, yapmak istediği ve eksik bıraktığı kısımları da belirterek bu sahada çalışmak isteyenlerin devam ettirecekleri yolu göstermiştir.

“Tipler, sosyal bakımdan mânâlıdır. Onlar muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler. Bunlar arasında, toplumun sevmediği, küçük gördüğü, alay ettiği tipler de vardır.

Temsil ettikleri sosyal değerler dolayısıyla, tipler öteden beri benim dikkatimi çekiyordu. Onları daha yakından inceleyince, tiplerle, içinde doğdukları toplum arasındaki münasebeti daha yakından gördüm. Edebî eserlerdeki hemen her şey ona bağlanıyor ve adeta onu izah ediyordu” der ve bu tipleri belli başlı eserlerimizde arar.

Kitapta sırasıyla, Oğuz- Kağan — Oğuz Han Destanı, Yenisey Mezar Taşları, Göktürk Yazıtları, Dede Korkut Kitabı, Manas Destanı, Köroğlu, Gazi Tipi, Veli Tipi, Ahi Tipi, Leyla ve Mecnun, Kerem ile Aslı, Yeni Aydın tipi: Büyük Reşit Paşa ve Şinâsi, Hürriyet Kahramanı: Namık Kenâl, Vatan Yahut Silistre adlı yazılar bulunmaktadır. Asıl tip tahlilleri arasında yer alması gereken fakat daha önce *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*'da yayımlanan “Orta İnsan Tipi Nâbi” ve çeşitli yerlerde daha önce yayımlanmış olan hikâye tahlilleri ile *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*'da yayımlanacak olan roman tahlilleri de aslında bu çalışmaya bağlı incelemelerdir.¹

Mehmet Kaplan; “Benim gücüm örnek ve deneme mahiyetinde birkaç araştırmaya inhisar etti.” türünden cümlelerle yaptığı çalışmayı büyük bir tevazu ile tanıtmaktadır. Elbette ki, bu konuyu devam ettirenler olacaktır. Zirâ, edebiyat ile hayat arasında, millî değerler arasında çok derin bir bağ vardır. Fakat Mehmet Kaplan bu incelemelerde de görüldüğü gibi Türk edebiyatının ilk temel metinlerinden hareket etmektedir ve Türk edebiyatını eski-yeni diye ayırmadan bir bütün olarak ele alabilmektedir. Bu geniş perspektife sahip olanların sayısı azdır. Belirli bir devrin içine sıkışıp kalmak, geçmişin birbirini takip eden devrelerinde, nelerin devam edip nelerin, unutulmuş terkedildiğini anlayamamak tehlikesini doğurur. Mehmet Kaplan geniş bir şekilde bakabildiği Türk kültür ve medeniyet tarihinde asırlar ötesinden devam eden ile ona eklenen yenilerin bu aslı çizgileri nasıl değiş-tirdiğini de görebiliyordu. Onun, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bir cümlesini sık sık tekrarladığını da hatırlıyorum: “Devam ederek değişmek, değişerek devam etmek”. Devam eden her şeyin de değişmesi hem tabiidir, hem de gereklidir; zira değişmeyen kalıplaşır, kabuklaşır ve ondan sonra da kırılması gerekir. Halbuki, değişmekte aynı zamanda zenginleşmek de vardır. Büyük bir milletin hayatında, kurduğu devletlerden, yerleştiği değişik iklimlerden kazandığı özelliklerden de görüldüğü gibi, milletimiz bu prensibi bütün hayatında da yaşamış yani devam ederken geçmişmiş ve değişmeleri ona devam etmede yeni hız kazandırmıştır.

Bu kitapta yer alan ilk beş yazıda temel tip “alp” tipidir. Türk edebiyatının belli başlı kaynaklarında bu tipin özellikleri görülür. Cesaret, kuvvet, savaş, engel tanımamazlık, cihangirlik bu tipin temel özelliğidir. At onun hareketini sağlar. Oğuz Kağan'ın:

Daha deniz, daha müren
Güneş bayrak, gök kurikan

mısralarının Oğuz Kağan'ın cihangirlik idealini ortaya koyduğunu belirten Mehmet Kaplan, Oğuz'un daimi bir hareket içinde bulunduğunu da ifade ederek destanda hiç tasvir olmayışına dikkati çeker: Zira “tasvir için durmak lâzımdır. Oğuz durmaz, geçer, gider”. (s. 15)

¹ “Nabi ve Orta İnsan Tipi”, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, 1976 Dergâh Yayınları, s. 214-234. Bu kitaptaki şu incelemeler de tiplerle doğrudan ilgilidir: “Türk Destanında Alp Tipi”, “İki Destan İki İnsan Tipi”, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, “Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Âletler”, “Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Aslı Tipler”, “Kızılma”.

Toplum içinde yaşayan, dışa dönük, hareketli Oğuz, içinde yaşadığı topluma yön verir. Destanda, Oğuz'un zaman zaman akıl damştığı Uluğ Türk daha sonraları velî ve düşünür, bürokrat ve ideolog tiplerine dönecektir. Onun yanında seferlerde ortaya çıkan engelleri yenecek "teknisyen"ler vardır. Oğuz onların yaptıkları işlere göre adlandırır. Bu tip de yerleşik medeniyete geçtikten sonra zenaatkâr, esnaf, kısaca âhi tipine, modern çağda da ilim adamı ve teknisyene dönüşecektir.

Mehmet Kaplan metinleri tipler açısından incelerken, onların birer edebî eser olduğunu da unutmamış, üslup ile tip ve medeniyet arasındaki bağlantıyı da göstermiştir: "Oğuz Kağan destaniyle ilgili olarak" Cümleler, son derece kısadır ve umumiyetle hareket ifade eder" (s. 18) der.

Yenisey mezar taşlarında Oğuz'un benzerleri yer alır. Göktürk yazıtlarında ise destan kahramanları gerçek tarihî kahramanlardır. Türk milletinin aslî özelliklerini bilen ve onları taşlar üstüne kazıyarak asırlar ötesine duyurmak isteyen Türk hakani Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin ve Yonyukuk adına diktirilen bu yazıtlar "bir devletin hatırasını ebedileştiren tarihî âbide"lerdir. Mehmet Kaplan en eski efsane kahramanının destanından başlayarak tarihî şahsiyetlere gelir. Bu kaynaklardaki insan tipleri "tarihe şekil vermiş"lerdir. Burada Türklerin komşularından olan farklılıkları da belirtilmiştir. Çinliler onları aldatmaya çalışırken, bir kısmı onlara kapılıp kaybolur ve bir kısmı da kendi şahsiyetlerini korurlar. Yabancı medeniyetlerle karşılaşmada milletlerin karakterleri arasındaki farklar da beliriyor ve Türkler kendi benliklerinin şuuruna varıyorlar. Bu âbideler işte bu şuurlanmanın delilidir. Çinlilerin bozucu tesirinden uzak kalmayı başaranlar, tarihte gördüğümüz Türk devletlerinin kurucuları olmuşlar, diğerleri de Çinleşmiş ve kaybolup gitmiştir. Yabancı kültürlerin canlandırıcı, besleyici tesiri yanında, aynı zamanda millî benliği aşındırıcı ve yokedici tarafını da daha 8. yüzyıldan itibaren göstermesi bakımından bu âbidelerin büyük değeri vardır. Genellikle Türk tarihi ve dili açısından değerlendirilen bu abideleri Mehmet Kaplan muhtevası bakımından yorumlamaktadır ki, bu abidelerin dikiliş maksadına daha uygundur.

Kuvvetine güvenen alp tipi, sabırsız ve hesapsızdır. Halbuki, Çinlilerin yanında yetişmiş olan Tonyukuk onları yakından tanır. Böylece düşmanın davranışlarını da önceden tasarlayıp, gerekli tedbirleri alabilir.

Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyelerde göçebe medeniyetten yerleşik medeniyete geçmek üzere olan Türkler söz konusudur. Bu tiplerin hayvanlarla olan münasebetleri de belirir.²

Oğuz Kağan'ın Ulug Türk'ü Göktürk âbidelerinde Tonyukuk, Dede Korkut Kitabında ise Dede Korkut'tur. Yemekten içmekten, eğlenmekten hoşlanan Türkler, birlikte savaştıkları gibi beraberce eğlenirler. Bu özelliği de yine bütün bu eserlerde görüyoruz.

Manas Destanı da Kırgızlar arasında hâlâ anlatıla gelen büyük bir Türk destanıdır. Gerek *Dede Korkut Kitabı*'ndaki hikâyelerde gerek *Manas Destanı*'nda Türklerin Müslüman olmalarından sonra eklenen İslâmiyetle ilgili motifler de yer alır.

² "Dede Korkut Kitabında Hayvanlar", *a.g.e.*, s. 55-69.

Bir Oğuznâme'nin kalıntısı veya parçası olması gereken *Köroğlu Destanı*'nin Erzurum yöresinde söylenen bir varyantını Behçet Mahir'den toplamış olan Mehmet Kaplan (Mehmet ve Muhan Bali ile birlikte) bu incelemesini Pertev Boratav'ın derlemesine dayandırmıştır. Burada Köroğlu Alp tipinin bozulmuş şeklidir. Hayduttur. Bu eserin yaşamasının sebebinin Mehmet Kaplan "Bizim kanaatimize göre Köroğlu hikâyesini bugüne kadar canlı kılan asıl sebep, onun Türk halkının sosyal gayrişuurunda yaşayan Alp *arşetipi* vasıtasıyla idealize edilmiş olmasıdır" (s. 105) diye açıklamakta ve bu eserdeki motiflerle gerçek alp tipinin tezahür ettiği metinleri karşılaştırarak aradaki yozlaşmayı ortaya koymaktadır. Bunun sebebinin de şöyle açıklar: "Eski çağlara ait bir tip, başka bir medeniyet merhalesi içinde görününce, mutlaka dejenere olur ve er geç ölü. Zira bir toplumda, muayyen bir tipi yaşatan, o toplumun içinde bulunduğu tarihî an ve durumdur". (s. 111)

Türklerin Müslüman olmalarından sonra, cihangirlik ihtirası, dini yayma göreviyle birleşmiş ve alp tipi gazi tipine dönmüştür. Mehmet Kaplan bu tipi Süzî Çelebinin *Mihailoğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi*'ne dayanarak tahlil eder. Burada da tarihî bir tip söz konusudur.

İslâmiyetin kabulünden sonra alplere akıl verenler de veli tipine dönmüştür. Yazar, "ülkelerin fethinde gaziler ön planda görünürler, fakat orduların ve geniş halk kitlelerinin manevî gücünü, hayat felsefesini veliler tesis ederlerdi. Bazı durumlarda veliler İslâmın kutsal değerlerine aykırı hareket eden maddi iktidar sahiplerine karşı hakkı ve halkı müdafaa ederlerdi" (s. 120) diyerek devlet idaresindeki iş bölümü üzerinde de durur. Bu eserlerdeki ayırım daha sonraları hükümdar ve idare edilenlere (hukuk) doğru değişecektir.

Yerleşik medeniyette bir de çarşı vardır. Ahi tipi ile ilgili olarak edebî eserden hareket etmeyen Mehmet Kaplan, İbn Batuta'nın tesbitlerine ve Burgazi'nin *Fütüvvetnamesi*'ne dayanır. Disiplinli bir terbiye ile bir yaşama tarzı, bütün topluma ahiler vasıtasıyla kazandırılmıştır.

Oğuz Kağan'a kadınları, yaptığı iyi işlerin karşılığı bir mükâfat olarak Gök-tanrı'nın başlılarıydı. Yerleşik medeniyette ise bir de âşık tipi ortaya çıkmıştır. *Leylâ ile Mecnun*'da toplumdan nefret eden, tek başına giden Mecnun bir çeşit toplum baskısına isyan etmektedir. *Kerem ile Aslı*'da da bir keşiş kızı olan Aslı'nun peşinde dolaşmaktan bıkmayan Kerem sonunda bu aşk ile yanar. Mecnun'un Türk tipine yabancı olmasına karşılık Kerem "sazı ile söylediği türkülerini, dünya görüşü, zihniyeti, duyuş tarzı ve karşılaştığı insanlara karşı takındığı tavırla tamamiyle Türk-tür". (s. 160)

Eski medeniyetimize şekil veren alp tipi ve onun yanında yer aldığı halde gölgede kalan düşünen ve âlet yapanlar İslâmiyetin kabulü ve yerleşik medeniyete geçişten sonra gazi tipi, veli tipi, ahi tipi olarak gelişmişlerdir; onların yanında bir de âşık tipi ortaya çıkmıştır.

Tanzimattan sonra bu tiplerin yerine yenileri geçer veya bu temel tipler, günün ihtiyaçlarına uyarak değişiklik gösterirler. Mustafa Reşit Paşa'yı ilk örnek olarak aldığı yeni aydın tipini Mehmet Kaplan bir çeşit eski veli tipinin devamını olarak görür.

Aydının elinde kalem vardır: "Akla, tabiata, insan iradesine inanan", "toplum düzenini zora değil, kanuna dayandıran", "halkın vazifeleri" yanında hakkını

gösteren ve “memleket konuları üzerinde fikirlerini serbestçe ifade etme hakkına sahip olduğuna” inanıp, “çalışmayı, birleşmeyi, yardımı yüksek bir değer” olarak tanıyan aydın, “memleketinin dünya içinde tuttuğu yeri ve misyonu bilir. Dış âleme açık olmakla beraber, vatanına sınımsız bağlı” olan bu yeni aydın tipi günümüze kadar ulaşır ve Tanzimat döneminden itibaren de ülkeye ve sosyal kurumlara şekil verir. Bu tipin değişik şahsiyetleri çeşitli edebî eserlerde, özellikle romanlarda işlenmiştir.

Kitaptaki son iki yazı “Hürriyet Kahramanı: Namık Kemal” ile “Vatan Yahut Silistre”dir. Artık asırlarca süren cihangirlik son bulmuş, akınların sonu gelmiş, vatan topraklarının savunulması dönemi başlamıştır. Namık Kemâl 1873'teki ilk temsilinde büyük akisler uyandıran bu piyesinde vatanın korunması uğrunda hayatını fedaya hazır, vatan şuuruna sahip insanları anlatır. Ayrıca, yeni Türkiye'yi şekil verecek olan aydın kadın tipini de ortaya koyar.

23 Ocak 1986'da vefat eden hocamızın son yayınlanmış olan bu kitabı uzun yılların ürünüdür. Daha öğrenciliğimiz yıllarında bize Türk edebiyatında devam eden tipleri, metinlere dayanarak derslerde anlatmış ve birçok eseri bu maksatla incelemişti. Bir an önce kitabı tamamlaması için kendisine ricada bulunduğumuzda, bu kitaba “eserim” demek istediği için, üzerinde daha uzun süre uğraşmak niyetinde olduğunu söylemişti. Sonraları yakın devrin tiplerini incelerken de bir çok tahlil yapmış ve bunları da çeşitli konuşma ve yazılarında kullandığı gibi, bir Türkoloji kongresinde de tebliğ olarak sunmuştu.

Fakat ilim âlemimizde, ortaya konulan yeni tasnif ve görüşlerin sahiplerinin adını anmak yerine, onları hemen benimseyerek kendine mal etme gibi kötü bir alışkanlık bulunduğundan, bunların bir kitapta yayımlanması için hocamızı çok zorlamış olduğumuzu ve bu kitabının bu yüzden onun istediği gibi tamamlanmış olarak yayımlanmasını engellediğimizi de itiraf etmeliyim. Fakat beklenmedik andaki ölümü dolayısıyla da şimdi ‘iyi ki zorlamamışız’ demekten kendimi alamıyorum.

Bu kitap edebiyat metinlerimizden hareket ederek, ona aksettği şekilde yaşayışımızı incelemek isteyenlere bir klavuz olarak uzun yıllar kullanılacak ve önemini koruyacaktır.

PROF. DR. İNÇİ ENGİNÜN

